

Filip Bačurin

diplomski studij povijesti, istraživački smjer: Moderna i suvremena povijest
(19. i 20. stoljeće)

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Marija Bišćan

diplomski studij povijesti, istraživački smjer: Moderna i suvremena povijest
(19. i 20. stoljeće)

diplomski studij lingvistike, smjer: Primijenjena lingvistika

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Usporedna čitanja – Ante Ciliga i Miroslav Krleža kao svjedoci „nove” Rusije

Sažetak:

U ovom radu uspoređuju se djela koja govore o doživljajima boravka dvaju autora u Rusiji u prvoj polovici prošloga stoljeća. Dva djela koja se razmatraju su zbirka esaja Miroslava Krleže *Izlet u Rusiju* te putopis *U zemlji velike laži* Ante Ciliga. Komparacijom ovih dvaju djela analizira se reprezentacija boljševičke Rusije u razdoblju neposredno nakon Lenjinove smrti, a potom i u vremenu tijekom konsolidacije Staljinove diktature. Djela se smještaju u širi kontekst književnog stvaralaštva 1920-ih godina kako bi se pokazalo da autori ne djeluju u vakuumu, kao i svi ostali povijesni akteri. Iako obojica autora polaze od sličnih ideoloških postavki, njihovi životni putovi divergiraju pa je tako i njihov doživljaj Rusije drugačiji. Usporedbom obaju putopisa te njihovih sličnosti i različitosti nastoji se doći do realistične slike ruske države i društva u doba dubokih promjena. Analizom nekoliko polja usporedbe – svjetonazora autora, prikaza procesa modernizacije, birokracije te opisa društva i represije dolazi se do zaključka o kompleksnosti nove Rusije i kontinuitetu tradicija proizašlih iz Ruskog Carstva.

Ključne riječi: Sovjetski Savez, Rusija, Miroslav Krleža, putopis, Ante Ciliga, revolucija, modernizacija

1. Uvod

Vladimir Iljič Lenjin umro je 1924. godine. Nakon njegove smrti nastupila je borba za vlast iz koje je kao pobjednik izašao Josif Visarionovič, povijesti i široj publici poznatiji kao Staljin. Upravo se u ovo vrijeme tranzicije unutar Sovjetskog Saveza velik broj europskih, ali i hrvatskih intelektualaca uputio u tu intrigantnu zemlju. Ono što ju je činilo posebno zanimljivom bio je društveni eksperiment socijalizma, a istraživanje i svjedočenje tom eksperimentu Michael David-Fox u svom je članku klasificirao kao jedan od najvažnijih međukulturalnih susreta dvadesetog stoljeća.¹ U njemu su sudjelovali i intelektualci Kraljevine Jugoslavije poput Miloša Crnjanskog, Milana Begovića, Stanislava Vinavera, Miroslava Krleže te Ante Cilige. U ovome radu bit će riječi upravo o putopisima posljednje navedene dvojice autora. Njihova djela, Krležin *Izlet u Rusiju* i Ciligin *U zemlji velike laži*, uspoređuju se da bi se došlo do potpunijeg prikaza ruske države i društva u ključnim godinama konsolidacije Staljinove diktature. Nadalje, analiziraju se autorovi osobni doživljaji Sovjetskog Saveza koji divergiraju ovisno o njihovim iskustvima unutar zemlje, ali i vlastitim ideološkim postavkama. Metodologija komparacije kojom se autori služe u nastavku rada temelji se na poljima usporedbe s ciljem strukturirane i sustavne usporedbe dvaju sadržajno različita rada koja dijele istu okosnicu, pisanje o Rusiji 1920-ih godina. Dakle, svrha ovoga rada je komparacijom dvaju putopisa uspostaviti vezu između autorovih osobnih doživljaja i njihove uvjetovanosti tadašnjim događajima te ukratko rekonstruirati transformaciju carske u boljševičku Rusiju. Kako bi ta komparacija dobila svoju vrijednost, ona mora imati „podrobno, kritički i dobro dokumentirano predočavanje činjenica,”² a to se nastoji postići uvođenjem polja usporedbe. Karakteristike koje se tako koriste u radu kao osnova za usporedbu su svjetonazor autora, prikaz ekonomije i modernizacije, opis društva i birokracije te sistema nadzora i represije. Ovime se, naravno, ne podrazumijeva stroga odjelitost ovih sfera, već se, kao što je spomenuto, nastoji što bolje doći do navedenih ciljeva.

2. Život i djelo dvojice autora

Miroslav Krleža jedan je od najznačajnijih hrvatskih književnika 20. stoljeća, podrijetlom iz zagrebačke građanske obitelji. Kao i Ciligu, od mladih dana zanimala ga je društvena problematika pa je tako u svojim djelima donosio prikaze pripadnika raznih društvenih slojeva. Iako je počeo graditi vojničku karijeru obrazujući se u Pečuhu, a potom u vojnoj akademiji Ludovici u Budimpešti, ubrzo napušta to zvanje te počinje raditi kao novinar.³ Neposredno nakon toga počinje objavljivati i književne priloge. O Krležinom stvaralaš-

¹ Michael David-Fox, “The Fellow Travelers Revisited: The ‘Cultured West’ through Soviet Eyes,” *The Journal of Modern History* sv. 75, br. 2 (2003): 300.

² Marc Bloch, „Za komparativnu historiju europskih društava,” u *Uvod u komparativnu historiju*, ur. Drago Roksandić (Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2004), 61.

³ *Hrvatska enciklopedija - mrežno izdanje*, s. v. „Miroslav Krleža.” <https://www.enciklopedija.hr/clanak/krleza-miroslav> (posjet 06. 06. 2024.)

tvu, a samim time i putopisu *Izlet u Rusiju*, promišljali su mnogi teoretičari književnosti. Pritom valja napomenuti da postoje dvije verzije *Izleta u Rusiju*, izvorna te ona koja je bila najviše objavljivana u socijalističkom razdoblju – *Izlet u Rusiju 1925* koja je na pojedinim mjestima redaktirana i izmijenjena. U ovim redcima bit će riječi o izvornoj verziji putopisa kao tekstu koji je napisan neposredno nakon ili tijekom Krležina putovanja. O razlozima Krležina putovanja u Rusiju može se naširoko govoriti, no ovdje ćemo ih samo ukratko istaknuti. Treba imati na umu da je osim što je bio istaknuti književnik, Krleža bio i aktivan član komunističke partije. Radi se, dakle, o umjetničkoj, ali i ideološkoj motivaciji za putovanje. Svjedočenje novom obliku društvenog uređenja, propagiranom kao egalitarističnom, bilo je intrigantno intelektualcima donedavno imperijalne Europe. Iako su oba razmatrana putopisa nastala kao produkt tradicije odlaženja tamo (*fort*) i vraćanja (*da*) koji sami po sebi tvore specifičan putopisni podžanr, Krležin *Izlet* svakako je pisan više kao književni tekst koji se isprepliće s drugim formama pripovijedanja.⁴ Njegovi eseji koji čine cjelinu putopisa puni su impresionističkih opisa, poput *Krize o slikarstvu* ili pak *U spavaćem vagonu* u kojemu autor koristi sinesteziju za promišljanje o dubini utisaka sjećanja.⁵ U svojim esejima Krleža promišlja ne samo o društvenoj revoluciji, već i o naravi umjetnosti koja ga je sigurno kao mladog književnika izrazito zaokupljala.

Ante Ciliga bio je hrvatski politički komentator porijeklom iz Istre koji se već poprilično rano uključio u rad Komunističke partije Jugoslavije. Moglo bi se reći da je njegov politički put bio trnovit; već 1919. godine napušta Hrvatsku te odlazi prema Mađarskoj u kojoj bukti revolucija. Upravo tada priključuje se Socijalističkoj radničkoj partiji Jugoslavije, a kao komunistički službenik odlazi na brojna putovanja po srednjoj Europi.⁶ Na sastancima Kominterne zalagao se za federativnu Jugoslaviju, a zbog svojih stavova 1925. godine bio je protjeran iz Kraljevine Jugoslavije. Već sljedeće godine Ciliga odlazi u Moskvu, a kako ćemo vidjeti, to je bilo samo godinu dana nakon Krležina boravka u Rusiji. U Sovjetskom Savezu Ciliga je proveo 9 godina, od toga je 3 godine bio u Moskvi, a potom je godinu dana boravio u Lenjingradu. Postavši pobornikom trockističke oporbe, biva osuđen na 3 godine političkog zatvora u Verhnjeuralsku, a na koncu provodi dvije i pol godine u sibirskom progonstvu.⁷ Ipak, to nije bio kraj njegova političkog zatvoreništva pa je tako 1941. interniran u Jasenovac, a nakon što je izašao iz logora 1943. godine surađivao je s tiskom koji su nadzirali ustaše. Dakako da se to nije sviđjelo novim vlastima pa je bio primoran otići u inozemstvo, odakle se vratio tek 1990-ih.⁸

⁴ Predrag Brebanović, „Ko-tekst kao kontekst: Krležin *Izlet u Rusiju* i Vinaverove ruske povorke.” *Filološke studije* 1/14 (2016): 129.

⁵ Velimir Visković, *Krležološki fragmenti: Krleža između umjetnosti i ideologije* (Zagreb: Konzor, 2001), 87.

⁶ Schwartz, Stephen. „Ante Ciliga (1898-1992): A Life at History’s Crossroads.” *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja* 4./2-3, (1995): 320.

⁷ Isto, 322.

⁸ Isto, 315.

Njegova knjiga *U zemlji velike laži* nastala je 1938. godine, a bavi se upravo razdobljem njegova boravišta i zarobljenništva u Rusiji. Kao takva ona je tih godina predstavljala jednu od ranih kritika staljinističkog društva te represije birokratskog sustava nad radnicima i seljacima u Rusiji.

3. Ekonomija i modernizacija

U usporedbi sa zapadnom Europom ili SAD-om, Rusija je početkom 20. st. bila uvelike zaostala zemlja. Pridjev „azijski” često se vezao uz nju kako bi pokazao njezinu gospodarsku nepripadnost ostatku Europe, a u sličnome kontekstu spomenuti pridjev koristi Krleža, dok Ciliga u tom kontekstu zaostalosti češće koristi riječ „Istok”.⁹ Modernizacija je zato bila srž boljševičke ideologije.¹⁰ Socijalizam kao zadnji stadij civilizacijskog razvoja trebao je prema Marxu i Engelsu naslijediti kapitalizam. Problem je, međutim, u tome što Rusija uoči boljševičke revolucije 1917. ni približno ne sliči na kapitalističku državu iz koje bi mogao niknuti socijalizam. Sto dvadeset milijuna ljudi rasprostranjenih na 22 milijuna kvadratnih kilometara bilo je etnički i konfesionalno heterogeno, neravnomjerno raspoređeno, slabo povezano i uvelike neobrazovano.¹¹ Stanovništvo zemlje činilo je više od 75 posto seljaka, dok su proletari, ti navodni nosioci režima, prema Lenjinovoj frazi „diktatura proletarijata,” u neznatnom broju obitavali u rijetkim industrijskim središtima europskog dijela Rusije.¹² Kako tu modernizaciju provesti te kako gurnuti državu prema socijalizmu bila je do 1928. i Staljinova monopoliziranja vlasti vodeća tema unutar komunističke partije oko koje se razvilo mnogo mišljenja.

Različita mišljenja oko pitanja modernizacije sjajno se zrcale u tekstovima Krleže i Ciliga, no u pristupanju njihovim stavovima moramo imati na umu političko-ekonomski kontekst SSSR-a tijekom njihova boravka. Krleža je tijekom svog kratkog boravka 1925. svjedočio jedino gospodarskim učincima Lenjinove Nove ekonomske politike (NEP), dok je Ciliga u svojih devet godina prebivanja u Sovjetskom Savezu svjedočio smjenjivanju NEP-a 1928. sa Staljinovim petoljetkama, imajući tako uvid u različite gospodarske politike, njihove rezultate, ali i mišljenje stanovništva. U toj razlici treba tražiti izvore Krležina optimizma i Ciligine odbojnosti prema gospodarskom modelu Sovjetskoga Saveza. S time da treba spomenuti kako i sam Ciliga opisuje svoj početni optimizam prilikom dolaska u Sovjetski Savez, ali on unutar teksta ubrzo splašnjava opisima Staljinove gospodarske politike, što ga naposljetku potiče na preispitivanje samog NEP-a i sveukupne Lenjinove politike.¹³ Kada je u pitanju modernizacija, Krleža je shvaća kao put prema besklasnom društvu i rješenje pauperizacije. U ostvarenjima NEP-a do 1925. Krleža vidi alternativni model gospodarskog razvoja koji je riješio zaostalost SSSR-a, koju uspoređuje

⁹ Miroslav Krleža, *Izlet u Rusiju 1925*, 409; Ciliga, *U zemlji velike laži*, 91.

¹⁰ Fitzpatrick, *The Shortest History*, 13.

¹¹ Isto, 16.

¹² Isto, 18.

¹³ Ciligina kritika Lenjina nalazi se u poglavlju *Pa i sam Lenjin....*, vidi: Ciliga, *U zemlji velike laži*, 307-326.

sa stanjem u Kraljevini SHS. S druge strane, Ciliga socijalizam (a samim time i modernizaciju koju režim provodi) vidi kao način za poboljšanje međuljudskih odnosa, a ne kao mahnutu industrijalizaciju koja je po njemu samo još jedan oblik državne represije.¹⁴

Krleža iz pozicije svakodnevice i perspektive maloga čovjeka uvjerenio i entuzijastično zagovara uspjeh sovjetskog modela. U razgovorima s „admiralom” Sergejom Mihajlovičem Vrubelom koji će se ispostaviti agentom tajne sovjetske policije GPU, on navodi poboljšanje uvjeta na selu i izjednačavanje društvene nejednakosti koja je obilježavala nekadašnju Rusiju.¹⁵ To je zapravo odraz jedne strane NEP-ovske politike koja je dopustila privatizaciju sitnih poduzeća i tržišnog gospodarstva na selu kako bi dinamizirala gospodarstvo uništeno Prvim svjetskim i Građanskim ratom, ali i primirila kaos provincijalnog crnog tržišta koje se pojavilo još tijekom seljačkih ustanaka u ljeto 1917. i nastavilo rasti do kraja Građanskoga rata 1921.¹⁶ Taj unutarnjo-kapitalistički pristup NEP-a socijalistički je izbalansiran nacionalizacijom industrijskih poduzeća i banaka, što Krleža pokazuje primjerom „kompleksa pilana Stepana Halturina” s čijim je upravljačkim vrhom proveo večeru. Komplex pilana koji je postojao još u carističkom razdoblju stavljen je pod kontrolu sovjetske države i sav prihod slijevao se u državnu blagajnu.¹⁷ Spomenutom poduzeću i večeri s članovima vratit ćemo se u kasnijim poglavljima.

Ciliga s druge strane čitatelju daje uvid u širu sliku gospodarskih promjena. On veoma precizno opisuje dihotomiju NEP-ovske i staljinističke ekonomije i probleme koje su prouzročile u državnom gospodarstvu. U vlastitom opisu navodi kako je Oktobarska revolucija 30 tisuća ogromnih aristokratskih posjeda rascjepkala na više od 10 do 20 milijuna seoskih posjeda manje i srednje veličine.¹⁸ NEP je dopustio to cjepljenje koje prema Ciligi nije nimalo usmjerilo Sovjetski Savez prema socijalizmu, već je nastao sustav unutarnjeg kapitalizma. Sustav pun malverzacija i rasta kulakovštine prouzročio je krizu u državi koja s vremenom sama sebe nije mogla snabdijevati potrepštinama.¹⁹ Rješenje za tu krizu našlo se u petoljetkama čije postavke i posljedice Ciliga opisuje u cijelome drugom poglavlju *Vrtlog pjatiljetke*.²⁰ U centru petoljetke bila je zapravo ubrzana industrijalizacija koja je trebala približiti SSSR Zapadu.²¹ No da bi industrijalizacija bila uspješna bila je potrebna i agrarna revolucija. Tako je više od 10 milijuna seoskih posjeda pod prisilom kolektivizirano u nekoliko stotina tisuća državnih kolhoza.²² Takav Ciligin opis potiče na

¹⁴ Isto, 120.

¹⁵ Vidi poglavlje *Admiralova maska*: Krleža, *Izlet u Rusiju*, 498-517.

¹⁶ O NEP-u vidi: Faulkner, *Povijest Oktobarske revolucije*, 246-252. i Fitzpatrick, *The Shortest History*, 49-53.

¹⁷ Poglavlje *Na dalekom sjeveru*, vidi: Krleža, *Izlet u Rusiju*, 447-477.

¹⁸ Ciliga, *U zemlji velike laži*, 131.

¹⁹ O malverzacijama na selu vidi Ciligino potpoglavlje *Što misle radnici i seljaci*: Isto, 37-44. O krizi NEP-a vidi: Isto, 50.

²⁰ Isto, 49-150.

²¹ Fitzpatrick, *The Shortest History*, 71.

²² Ciliga, *U zemlji velike laži*, 131.

zaključak da je NEP zapravo nastao kao politika improvizacije unutar okvira koje su postojeći društveni i gospodarski odnosi dopuštali, dok je petoljetka bila pomno planirani put prema socijalizmu.²³ Jesu li u tome uspjeli? Ciligina negacija i kritika jasno se ogleda kada spominje birokraciju o čemu više u tekstu dolje. Trenutno valja navesti da je petoljetka "Pirova pobjeda" sovjetske ekonomije. Nestao je nekadašnji unutarnji kapitalizam te su industrijalizacija i kolektivizacija uspješno provedene, ali uz slabu produktivnost nove infrastrukture i strašnu represiju režima koju Ciliga prikazuje putem razgovora s radnicima.²⁴ Naposljetku, petoljetka, kao veliki projekt proveden od gore prema dolje, bio je prema Ciligi konačan trijumf nove vladajuće klase, birokracije.

4. Birokracija i društvo

Promjene u gospodarstvu pratile su promjene u društvu i birokratskom aparatu, boljki nekadašnje Carističke Rusije koja se prenijela u Sovjetski Savez. Nedostatak obrazovanih ljudi činio je carski birokratski aparat doslovno nefunkcionalnim. Isprepletenost vojne i civilne administracije koja potječe još iz doba Petra Velikog uzrokovala je to da su lokalnu vlast diljem Carske Rusije predstavljali ostarjeli časnici koji su više marili za svoju poziciju, nego za ikakvo provođenje reformi.²⁵

Bio je to kotač povijesti koji se stoljećima okretao jednako, ali su ga napokon razbili boljševici te pritom naišli na novi niz problema. Velike gospodarske promjene zahtijevale su veliki birokratski aparat kompetentnih ljudi vjernih režimu. Bio je to sraz ideologije i stvarnosti. Kako bi se sačuvala industrijska postrojenja ostavljeni su njihovi nekadašnji aristokratski vlasnici koji su imali potrebno znanje i iskustvo u vođenju toga postrojenja, dok su upravljačke strukture upotpunjene boljševicima. Ironično, caristički sustav isprepletenosti vojne i civilne uprave nastavio se i u prvim godinama Sovjetske Rusije. Razlog tome jest naobrazba koju su pripadnici Crvene armije dobivali tijekom Građanskog rata. Jedanput kada je rat završio, a izvoz revolucije nakon 1920. postao sve manje vjerojatan, ratni heroji prebačeni su u urede i postrojenja diljem Sovjetske Rusije.²⁶

Vratimo se na Krležinu večeru s vodstvom kompleksa pilana Stepana Halturina koja savršeno prikazuje takvu situaciju. Od obitelji Aleksejev, koja je nekoć držala čitav kompleks, ostao je samo Pavel Nikolajevič koji je uspio sačuvati poziciju glavnog knjigovođe postrojenja. Osim Pavela i njegove žene Ane Ignjatijevne koji su inače organizatori večere, za stolom je sjedio niz ostalih visokopozicioniranih ljudi postrojenja koji su svi mahom boljševici, a

²³ Takvu sliku daje i Richard Overly, vidi: Overly, *Diktatori* (Zagreb: Naklada Ljevak, 2005), 396-397.

²⁴ Dijalozi s radnicima se nalaze u poglavlju *Radnici i pjatiljetka*, vidi: Ciliga, *U zemlji velike laži*, 131-144.

²⁵ Probleme birokratskog sustava Carske Rusije sažeto su prikazane u knjizi: Philipp Bloom, *Vrtoglave godine: Europa, 1900-1914*. (Zagreb: Fraktura, 2015.), 169-170.

²⁶ Fitzpatrick, *The Shortest History*, 46-47.

mnogi od njih i veterani Građanskoga rata. Neugodna atmosfera bivših aristokrata i nove vlasti dovela je do mentalnoga slome Ane Ingjatijevne koja je zajedno sa svojim mužem jadikovala zbog njihove crne sudbine. S druge strane, pripadnici nove vlasti su ispade domaćina s prijezirom komentirali i neuspješno ih pokušavali urazumiti u poštenu narav socijalizma.²⁷ Cijela ta farsa je savršen odraz razaranja starih hijerarhija i odnosa moći koji se najbolje vidi upravo u novostvorenom birokratskom aparatu. Iako nikada eksplicitno ne priča o birokraciji, Krleža u takvome novom poretku vidi nadu malog čovjeka za vlastitim, ali i društvenim napretkom, što je popraćeno i osjećajem životne smislenosti. Taj „Novi Čovek”, kako ga naziva Krleža, utjelovljenje nalazi u liku Vasiljeva, upravitelja „kompleksa pilana Stepana Halturina”. Opisom Vasiljeva dobivamo sliku bivšeg proletera sibirskih pilana koji svoje životne uspjehe duguje Revoluciji. Građanski rat i priključenje Crvenima učinile su od njega ratnog heroja, obrazovale ga te mu naposljetku osigurale mjesto unutar kompleksa pilana gdje će moći nastaviti stvarati bolju budućnost za sebe i socijalistički kolektiv kojemu pripada.²⁸ Krležino promišljanje o „Novom čovjeku” svjedoči o njegovim motivacijama za posjetu i pisanje o Rusiji. Naime, njegovo djelo dijelom je prakse lijevo orijentiranih intelektualaca toga vremena koji su svojim zapisima htjeli projicirati ciljeve i želje koje su predviđali za vlastita društva, a čiju podlogu je činio ruski eksperiment.²⁹ U njemu se očituju njegove ideološke predispozicije – suzbijanje nejednakosti te vjera u napredak društva putem rada i zajedništva.

Po pitanju birokracije, Ciliga prikazuje drugu stranu Krležina „Novog čovjeka”. On također potvrđuje da su stara hijerarhija i odnosi moći srušeni, ali su pritom samo zamijenjeni novima. Na vrhu te nove hijerarhije je upravo birokracija koja je, metaforički rečeno, njegov osobni najveći neprijatelj. Za razliku od Krležine implicitnosti u opisima, Ciliga neprestano otvoreno kritizira birokraciju, posebice onu Staljinova režima. Razlog tome jest što se birokratski aparat u Staljinovim rukama pretvorio u potpunu polugu vlasti partije i jedinu mogućnost čovjekova napretka. To je dostiglo vrhunac za vrijeme petoljetke kada su birokracija i seljaštvo postale dvije sukobljene klase sovjetskog društva.³⁰ U Ciliginim opisima toga sukoba, ali i trijumfa birokracije, nazire se čitava struktura uvjeta i procesa koji su to omogućili. Administrativna mjesta koja su se širila zajedno sa širenjem gospodarskih reformi (petoljetki), ali i jačanjem represivnog aparata, postala su najunosnije i najsigurnije zanimanje, u čemu se očituje već spomenuti sukob pragmatičnosti i ideala, samo ovoga puta u drugačijem kontekstu. Činovnici su provodili partijsku politiku kakva god ona bila zato što je jedino ona omogućila poboljšanje vlastite egzistencije. U pozadini svega skriva se ranije spomenuta zaostalost Rusije (SSSR-a). Nedostatak proletarijata u režimu koji bi ga trebao zastupati značio je da se taj

²⁷ Događaj je opisan u poglavlju *Na dalekom severu*, vidi: Krleža, *Izlet u Rusiju*, 447-477.

²⁸ Krleža, *Izlet u Rusiju*, 474-476.

²⁹ Michael David-Fox, “The Fellow Travelers Revisited: The ‘Cultured West’ through Soviet Eyes,” *The Journal of Modern History* sv. 75, br. 2 (2003): 300.

³⁰ Ciliga, *U zemlji velike laži*, 115-116.

proletarijat mora stvoriti. Masovna industrijalizacija stvorila je proletarijat, ali on je postao potpuno podložan državi i birokratskom aparatu koji je njime upravljao. Slično se događalo i na selu gdje je kolektivizacija (koju je također naravno provodio birokratski aparat) u potpunosti iscrpila seosku zajednicu i učinila je ovisnom o državi.³¹

5. Nadzor i represija

Jedan od najnegativnijih aspekata sovjetskoga sustava zauvijek će ostati represija. Diktatura proletarijata koju je Marx zagovarao, a Lenjin naumio ostvariti nikada nije zaživjela. Proletarijat je ironično postao žrtva diktature, jednako kao i mnogi ostali stanovnici SSSR-a čiji su nasilni principi ugrozili revolucionarnu nepogrešivost i povijesnu nužnost koju je sama Marxova ideologija proklamirala. I Krleža i Ciliga su to doživjeli, Ciliga, štoviše, u puno većoj mjeri jer je većinu svoga bivanja u SSSR-u proveo u zatvoru ili logoru optužen za trockizam, političku struju koja je kontrirala prevladavajućem staljinizmu. Ciliga zato zbog svoje sudbine može puno više ponuditi čitatelju kojega zanima represija unutar SSSR-a. Više od polovice knjige fokusira se na njegova iskustva tijekom zarobljenništva i baš zbog toga treba opet naglasiti opreznost pri analiziranju njegova opisa represije. Krleža, iako nije osjetio svu represiju staljinizma, jer isti tada još nije bio etabliran, svjedočio je različitim metodama nadzora i strahovlade. Jedino spajanjem ta dva opisa, Krležinog i Ciliginog, možemo dobiti potpunu sliku represivnog režima SSSR-a.

Ranije smo spomenuli Krležinu anegdotu sa Sergejom Mihajlovićem Vrubelom, bivšim admiralom s kojim Krleža provodi vrijeme da bi kasnije saznao kako je cijelo vrijeme zapravo bio agent GPU-a. Sovjetska tajna policija Gosudarstvennoye politicheskoye upravleniye (Državna politička uprava ili skraćeno GPU) u fokusu je i Krležina i Ciligina putopisa kada se priča o državnoj strahovladi. Potreba Sovjeta za vlastitom policijom pojavila se ubrzo nakon preuzimanja vlasti kako bi se što uspješnije provela revolucija progonom klasnih i revolucionarnih neprijatelja.³² Ta prva organizacija akronima Čeka postala je, riječima Richarda Overyja, tijekom kaosa Građanskog rata „zakon sam za sebe“ koji je najviše služio kao oružje boljševika za nacionalizaciju privatnog vlasništva, ali i kao borac protiv bezakonja u tada kao-tičnim trenucima.³³ Nakon kraja Građanskog rata, Čeka je 1922. pretvorena u GPU koji je iduće godine formiranjem Sovjetskog Saveza preimenovan u OGPU.³⁴ Stvaranjem GPU-a ideja državne policije se promijenila. Nakon učvršćivanja boljševika na vlasti i određene uspješnosti nacionalizacije, GPU je do petoljetke sve manje služio kao izvršitelj gospodarskih reformi, a sve više kao organizacija za nadzor stanovništva kako bi se osujetila prijetnja partijskom vladajućem monopolu. Krleža kao putnik sa Zapada i mogući kapitalistički špijun predstavljao je upravo tu potencijalnu prijetnju. Njegova

³¹ Isto, 116-120.

³² Fitzpatrick, *The Shortest History*, 33.

³³ Isto, 33; Overy, *Diktatori*, 180.

³⁴ Overy, *Diktatori*, 181.

anegdota s admiralom, tj. agentom Vrubelom, sjajan je prikaz kako je taj nadzor djelovao.

Kroz cijelo svoje poglavlje prigodnog imena *Admiralova maska* Krleža opisuje svoje iskustvo s admiralom Vrubelom u trenucima druženja s njim, da bi na kraju poglavlja iznenadio samog čitatelja neugodnom istinom o admiralu koju je i on sam tek kasnije saznao. Krleža započinje poglavlje opisom Vrubelove povijesti kao mladog oficira u Rusko-japanskom ratu i admirala u Prvom svjetskom ratu. Zatim predstavlja svoj prvi susret s Vrubelom u jednom društvu u kojem se raspravljalo o bakrorezima 18. st. koje je posjedovao i sam Vrubel. Tijekom sljedećeg susreta, večere u trošnoj drvenoj Vrubelovoj jednokatnici, Vrubel je govorio Krleži o svojoj supruzi koju su ubili agenti GPU-a. Krleža zato poima Vrubela kao razočaranog ostarjelog čovjeka kojemu nova vlast nije donijela ništa osim patnje i siromaštva. Smrt supruge bio je događaj zbog kojeg je Vrubel razmišljao o emigraciji na Zapad, što obznanjuje i Krleži. Život ruske emigracije na Zapadu, pa i u Kraljevini SHS biva sljedeća tema o kojoj govornici, a posebice Vrubel, žustro i s velikim interesom raspravljaju. Njihova mišljenja oko ruskih emigranata bila su podijeljena. Krleža je pokušavao oslikati bijedu i beznadež izbjeglih pristalica carizma van Rusije, dok Vrubel vjeruje da oni žive bolje i da će se vrijeme njihove vlasti ponovo vratiti.

Ta podijeljenost stajališta oko emigracije je zapravo preslika mišljenja oko druge važne teme njihova razgovora – stanja u Rusiji – u kojem Krleža sjajno prikazuje svoje mišljenje o socijalističkoj Rusiji i kapitalističkom Zapadu. Krleža tako hvali manjak pauperizacije u Rusiji i socijalizmu suprotstavlja moralno propadanje kapitalističkog Zapada, dok Vrubel pokušava objasniti Krleži laž socijalističkog poretka te manipuliranje malim čovjekom koje provodi GPU. To prikazuje na primjeru slučajno prolazeće povorke koja „lažno plače” za preminulim predsjednikom Zakavkaske Socijalističke Federativne Republike Narimanom Narimanovim. Na kraju poglavlja *Admiralova maska*, Krleža piše kako je iz povjerljivih, ali pouzdanih izvora saznao da je Vrubel sudjelovao u Rusko-japanskom i Prvom svjetskom ratu, ali da nikada nije bio oženjen te je i sam agent GPU-a kojemu je naređeno da napiše izvještaj o Krleži. Ukratkom, Krleža je prošao testiranje GPU-a, zato što misli „o emigraciji negativno, a o ruskim prilikama kritički i uglavnom povoljno.” Zanimljivo je kako Krleža ne daje nikakav dodatni komentar kojim bi pokazao sumnjičavost prema sovjetskom sistemu.³⁵

Dok smo kod Krleže imali opis nadzora, kod Cilige je istaknutiji opis represije. On je naposljetku i sam pao pod taj jaram kada je više od 5 godina proveo u zatočeništvu, točnije tri godine u logoru i dvije i pol godine u progonstvu. GPU i državna represija inače zauzimaju veliki interes kod Cilige kroz cijelu knjigu, a ne samo u poglavljima u kojima opisuje svoju robiju. Razlog tome jest što Ciliga, u duhu vlastite komunističke misli, smatra kako se svemoć državnog aparata sastoji od posjedovanja sredstava za proizvodnju i državnog aparata prisile koji predstavlja državna birokracija, te u krajnjem slučaju GPU kao „oružana sila partije”.³⁶ U okvirima Ciliginog djela se zato često ne prepoznaje

³⁵ Vidi poglavlje *Admiralova maska* u Krleža, *Izlet u Rusiju*, 498-517.

³⁶ Ciliga, *U zemlji velike laži*, 69.

razlika između birokratskog aparata i GPU-a. Štoviše, Ciliga u svojim opisima GPU prikazuje kao buržoasku birokratsku organizaciju koja služi samo za napredovanje u karijeri.³⁷ Ako razumijemo Ciligino izjednačavanje birokracije i GPU-a, trebamo se vratiti na prethodno poglavlje i spomenuti kako je gubitak seljaštva i proletarijata u borbi protiv partijske birokracije zapravo podlijeganje batini GPU-a koji je često nadzirao zemljoposjede i industrijska postrojenja. To je praksa koju je još za vrijeme Lenjinova života provodila Čeka.³⁸ Također, GPU je u mnogim slučajevima „glavni neprijatelj” Cilige zato što predstavlja glavnu polugu vlasti Partije. Kako se prolazi kroz Ciliginu knjigu, možemo primijetiti kako naglašava sve jaču represiju GPU-a, što ispravno povezuje s novom Staljinovom politikom nakon 1928. koja je u želji da ubrza put SSSR-a prema komunizmu udarila na često izmišljene političke i klasne protivnike, upravo pomoću GPU-a.³⁹ Time je GPU prema Ciligi postao najsnažniji akter u SSSR-u u što će se dodatno uvjeriti jedanput kada postane zatvorenik.

Više od polovice Ciligine knjige posvećeno je njegovim iskustvima u zarobljeništvu i progonstvu. Njegovi opisi stanja i života u zatvoru i logorima, ostalih zatvorenika i same represije GPU-a neprestano odišu dozom prezira prema onome u što se pretvorila ideja Oktobarske revolucije i komunizma. Unatoč svemu, on i dalje u nju vjeruje i oko te ideje bit će i dalje angažiran na različite način tijekom svoga zarobljenništva. S druge strane, osjeća se i svojevrsno zadovoljstvo što je iskusio to neugodno iskustvo kojim je upoznao pravo lice Rusije. Za njega su logori i zatvori jedino mjesto u Rusiji gdje čovjek na jednome mjestu može spoznati sve društvene slojeve i jedino mjesto gdje se ljudi izražavaju iskreno i otvoreno.⁴⁰ Potonja tvrdnja zvuči pomalo paradoksalno kada se u obzir uzme da u prvom dijelu knjige (prije nego što je zatvoren) iznosi razgovore sa seljacima i proleterima koji oštro kritiziraju komunističku vlast.⁴¹

Po pitanju različitih društvenih slojeva on iznosi čitav niz pojedinaca različitih pozadina koji su se često iz banalnih razloga našli s njime u zatvoru u Lenjingradu. Opisi njihovih sudbina često se koriste kako bi se prikazala nepravdnost režima te pobudilo sažaljenje. Tako se s njime u ćeliji nalazio kulak koji nije mogao isporučiti državi dovoljnu količinu žita, špekulanti rubljima koji su saznali da su predodređeni za strijeljanje, skrivači zlata na kojima nije ništa pronađeno, svećenici koji su odbili uvesti molitve za sovjete, radnici osumnjičeni za urote protiv Staljina ili akademici iz Lenjingrada koji su pokazali skepsu prema petoljetki. Zanimljivo je primijetiti da Ciliga nizanjem različitih društvenih skupina prikazuje kako su oni redom bili zatvarani. Prema njegovu opisu, progoni nisu bili neselektivni, već pažljivo koordinirani protiv određene grupacije ljudi koja bi zbog političkih razloga, kao što su navodne kontrarevolucionarne zavjere ili odolijevanju prohtjevima režima, završile s Ciligom u ćeliji. Osim nepravdnosti koju pokušava oslikati, Ciliga neprestano anegdotalno prikazuje “barbarizam” GPU-a. Različite metode zastrašivanja, prijetnji,

³⁷ Isto, 70-71.

³⁸ Isto, 149.

³⁹ Overy, *Diktatori*, 181-182.

⁴⁰ Ciliga, *U zemlji velike laži*, 165.

⁴¹ Podsjećamo na poglavlje *Što misle radnici i seljaci* u Isto, 37-48.

torture i nagovaranja na priznanje ojačavaju dojam koji se ostavlja na čitatelja. Tako je jedan od špekulanata novcem saznao da je predodređen za strijeljanje pomoću novina na kojima se već nalazio na spisku streljanih. Špekulante zlata bi se danima ostavljalo na hladnoći s manjkom vode i hrane, tjeralo na prolazak kroz mračne podzemne hodnike, mučilo deprivacijom sna, neprestanim ispitivanjem u noćnim satima itd.⁴² Cilj takvih metoda najčešće je bilo iznudi vanje priznanja za lažne optužbe, čime bi se osobu moglo osuditi na smrt ili na zatvorsku kaznu u logoru.⁴³ Ta ispitivanja prošao je i sam Ciliga nakon svoga uhićenja u svibnju 1930. zajedno s ostalim Jugoslavenima koji su se nalazili u Moskvi. Iako Ciliga navodi da je vjerovao da ga se uhićuje zbog stavova o Kominterni i KPJ, pravi je razlog bila naklonost protjeranom Trockom.⁴⁴

Nakon pet mjeseci u zatvoru, Ciliga je završio u logoru Verhniuralsk. Njegov opis logora prikazuje jednu potpuno drugačiju atmosferu od zatvora. Većinu zatvorenika čine politički disidenti, kao što je i on sam, dok u cijelom logoru prevladava puno umjereniji pristup. Zbog mnogih političkih disidenata, politički je život u logoru bujao te bio podijeljen na mnoge (socijalističke) političke frakcije koje međusobno komuniciraju i sukobljavaju se po pitanju ideologije.⁴⁵ Te je sukobe često poticao i sam GPU koji je inače često uzaludno pokušavao i ograničiti međusobne komunikacije među frakcijama.⁴⁶ Logor je tako, poprilično ironično, središte političkog života u SSSR-u, dok u ostatku države prevladava jedna partijska linija. Zatvor je također posjedovao bogatu knjižnicu sa mnogim zabranjenim djelima i piscima kao što su Trocki, Plehanov, Bakunjin, Kropotkin i ostali.⁴⁷ Ne treba nas čuditi što se u cijelom Ciliginom djelu najveći fokus na politiku i ideologiju stavlja upravo kada opisuje iskustva u Verhniuralsku. Dok je na slobodi, više je bio usmjeren na anegdotalni prikaz svakodnevnog života o kojem doznaje iz razgovora sa seljacima i proleterima, dajući naravno i prikaz visoke politike. U dijelu knjige koji se bavi godinama logorovanja posvećuje se skoro pa potpuno visokoj politici, stanju u trockističkoj opoziciji te vlastitim ideološkim i političkim promišljanjima. Takav „drugačiji” fokus uvjetovale su, naravno, okolnosti u kakvima se nalazio tijekom zarobljenništva. Izolacija od svijeta pomiješana s viškom vremena, dostupnošću znanja i interakcijom s drugim politički orijentiranim umovima, omogućila je Ciligi da se u potpunosti posveti „logorskoj” politici i preispitivanju vlastitih ideoloških misli, što će ga dovesti i do preispitivanje samog Lenjina kojeg je do tog trenutka smatrao gotovo nepogrešivim.⁴⁸

Nakon Verhniuralska Ciliga je bio poslan u izgnanstvo u sibirski grad Irkutsk, zatim u Jenisejsk. Iako je u Sibiru proveo dvije godine, opis toga dijela njegova života veoma je sažet u nekoliko kratkih poglavlja u kojima opisuje

⁴² Vidi niz potpoglavlja u Isto, 181-218.

⁴³ Overy, *Diktatori*, 182-183.

⁴⁴ Ciliga, *U zemlji velike laži*, 170-173.

⁴⁵ Vidi potpoglavlje *Politički život u zatvoru* u Isto, 239-268.

⁴⁶ Isto, 233.

⁴⁷ Isto, 262.

⁴⁸ Podsjećamo na poglavlje *Pa i sam Lenjin* u Isto, 307-327.

svoje hrvanje s bolestima od iznemoglosti i borbu da ga se pošalje u izgon van države što bi prema zakonu GPU-a i trebala biti praksa za strane državljane.⁴⁹ Konačno, 3. prosinca 1935. GPU ga je pustio na slobodu.⁵⁰

Zaključak

Razmotrivši istaknuta polja usporedbe, mogu se uočiti svojevrzne konvergencije i divergencije. U ovom slučaju radi se o sličnim polazišnim stavovima Ante Cilige i Miroslava Krleža koji su se obojica zanimali za društvenu i ekonomsku problematiku. Pritom su rješenje vidjeli u novoj socijalističkoj revoluciji. Ipak, njihov diskurs o Sovjetskom Savezu uvjetovan je uvelike njihovim različitim iskustvima prilikom dolaska i odlaska iz ove države. Dok je Krležin boravak u Rusiji bio kratkotrajan, Ciligin se neočekivano produžio na skoro cijelo desetljeće. Iako je i u svojem djelu Krleža iznio neke kritike tadašnjeg društva, Ciligin je ona koja se čini temeljitijom. Pritom obojica, jedan svjesno, drugi možda nesvjesno, svjedoče o svojevršnom kontinuitetu društvenih odnosa u Rusiji. Tako se umjesto o povlaštenoj buržoaziji čita o povlaštenim nepovcima ili novom birokratskom sloju koji se uzdigao iznad „običnog” radništva i seljaštva. Čak niti sistem državnog terora nije nanovo izumljen, već vuče svoje korijene iz carističke Rusije. Zanimljivo je kako su se obojica autora u svojim putopisima dotaknuli marginalnih skupina i načina na koji se oni nose sa sovjetskim poretom. Ipak, dok je Krleža veću pozornost pridao životu „deklasiranih aristokrata”⁵¹ koje je upoznao na svom putovanju, Ciliga je dao pogled iznutra, prikazavši marginaliziranu skupinu zatvorenika kojima je i sam pripadao. Tako se u obojice autora očituje njihovo zanimanje za društvenu tematiku, kako onih potpuno integriranih, tako i onih na rubovima društva, ali na drugačije načine, prateći njihova iskustva i interakcije unutar sovjetske zemlje.

Čitajući ove putopise povjesničar može saznati mnogo toga o reprezentaciji Sovjetskog Saveza iznutra i izvana, koja nije bila jedinstvena. Na određen način, Miroslav Krleža i Ante Ciliga predstavljaju dvije krajnosti ovakvih viđenja. Tako s jedne strane stoji ideološki zanos književnika koji stoji na moskovskom tlu i svjedoči povijesnoj prekretnici, dok je pak s druge strane razočarani komunistički teoretičar u sovjetskoj kaznionici. Ovdje možemo vidjeti kako se uistinu radi o, kako je to Bloch formulirao, razlikama proisteklim „iz različitih smjerova puta koji je imao zajedničko polazište.” Pritom je njihovo zajedničko polazište bila Kraljevina Jugoslavija, iako su već i ondje postojale određene razlike među autorima ovih putopisa. Usporedbom ovih dvaju djela uočavaju se isprepletenosti različitih miljea iz kojih autori dolaze, zemlje polaska te zemlje odrednice. One svjedoče o vremenu ideologiziranja novoga svijeta boljih mogućnosti koji je mnoge razočarao, uključujući Ciligu i Krležu, no u različitim vremenskim razdobljima. Ante Ciliga to je odmah osjetio na vlastitoj koži prilikom obitavanja u Rusiji, a Miroslavu Krleži ti početni znaci razočaranja kojima svjedočimo u esejima poput *Admiralove maske* sigurno su posve izašli na vidjelo obznanom sovjetskom teroru te sukobom Tito-Staljin.

⁴⁹ Isto, 354.

⁵⁰ Isto, 356.

⁵¹ Velimir Visković, *Krležološki fragmenti*, 102.

Bibliografija

Izvori

Ciliga, Ante. *U zemlji velike laži*. Preveo Predrag Raos. Popovača: Naklada Ceres, 2007.

Krleža, Miroslav. *Djela Miroslava Krleže*. Sv. 20, *Izlet u Rusiju 1925*. Zagreb: Naklada Ljevak, Matica Hrvatska, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2005.

Literatura

Bloch, Marc. „Za komparativnu historiju europskih društava.“ U *Uvod u komparativnu historiju*, ur. Drago Roksandić, 37-65. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, 2004.

Blom, Philipp. *Vrtoglave godine: Europa, 1900.-1914*. Preveo Goran Schmidt. Zagreb: Fraktura, 2015.

Brebanović, Predrag. „Ko-tekst kao kontekst: Krležin Izlet u Rusiju i Vinaverove ruske povorke.“ *Filološke studije* 14, br. 1 (2016): 127-143.

David-Fox, Michael. „The Fellow Travelers Revisited: The ‘Cultured West’ through Soviet Eyes,” *The Journal of Modern History* sv. 75, br. 2 (2003): 300-335.

Faulkner, Neil. *Povijest Oktobarske revolucije*. Prevela Iva Karabaić. Zagreb: Fraktura, 2017.

Fitzpatrick, Sheila. *The Shortest History of The Soviet Union*. Exeter: Old Street Publishing Ltd, 2022.

Hrvatska enciklopedija - mrežno izdanje, s. v. „Miroslav Krleža.“ <https://www.enciklopedija.hr/clanak/krleza-miroslav> (posjet 06. 06. 2024.)

Overy, Richard. *Diktatori: Hitlerova Njemačka i Staljinova Rusija*, 2. izd. Preveli Neda i Janko Paravić. Zagreb: Naklada Ljevak, 2018.

Pavić, Antun. „Ante Ciliga: političko i intelektualno djelovanje u domovini i iseljeništvu.“ Diplomski rad, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet, 2023.

Schwartz, Stephen. „Ante Ciliga (1898-1992): A Life at History’s Crossroads.“ *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja* 4/2-3, (1995): 315-339.

Visković, Velimir. *Krležološki fragmenti: Krleža između umjetnosti i ideologije*. Zagreb: Konzor, 2001.

Comparative Readings – Ante Ciliga and Miroslav Krleža as Witnesses of the “New” Russia

Abstract:

This paper deals with the comparison of two travelogues with the aim of understanding the perception of early USSR through the eyes of its contemporaries. By comparing Miroslav Krleža's collection of essays *Izlet u Rusiju* and Ante Ciliga's *U zemlji velike laži* the authors analyze the conditions of early Soviet Union during Stalin's early days in power. These nonfiction works are looked at having in mind the specific genre of travelogues in European literary tradition at the time and understanding how authors communicate with each other through their work, thus creating an impact on its readers and other creators. Although both Krleža and Ciliga had common ideological ground, their life paths diverged which resulted in different views on life conditions in Russia at the time. By comparing the similarities and differences of these travelogues, this paper aims to achieve a plausible and realistic view of the Russian state and society at the time when it was undergoing huge changes. By analyzing several fields of comparison – writing style, modernization, bureaucracy, society and the repression system an image of complexity and continuity within the new Russian state arises.

Keywords: The Soviet Union, Miroslav Krleža, travelogue, Ante Ciliga, revolution, modernization

Pro Tempore

ČASOPIS STUDENATA POVIJESTI BROJ 19 2024.

Pro Tempore

Časopis studenata povijesti,
godina XIX, broj 19, 2024.

Glavna i odgovorna urednica
Tijana Vokal

Zamjenica glavne urednice
Ivana Đorđić

Uredništvo
Filip Bačurin
Marija Bišćan
Ivan Ćorić
Ivana Đorđić
Adrian Filčić
Ivan Mrnarević
Marko Perišić
Ruben Prstec
Matija Pudić
Tijana Vokal

Urednici pripravnici
Klara Miholić
Ivan Moškatego
Patrik Smolak

Redakcija
Filip Bačurin
Marija Bišćan
Ivan Ćorić
Ivana Đorđić
Adrian Filčić
Klara Miholić
Ivan Moškatego
Ivan Mrnarević
Marko Perišić
Patrik Smolak
Ruben Prstec
Matija Pudić
Tijana Vokal

Tajnik Uredništva
Adrian Filčić

Recenzenti
dr. sc. Damir Agičić
dr. sc. Zrinka Blažević
dr. sc. Inga Vilogorac Brčić
dr. sc. Aleksandra Golubović
dr. sc. Branimir Janković
dr. sc. Filip Šimetin Šegvić
dr. sc. Ivica Šute
dr. sc. Nikola Tomašegović

Lektura za hrvatski jezik
Lorenia Jantolek
Martina Prosen
Lucija Rak
Josipa Skenderović
Gabrijela Soldan
Jakov Zidarić

Lektura za engleski jezik
Anamarija Brusić

Oblikovanje
Boris Bui, FF press

Izdavač
Odsjek za povijest Filozofskog
fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Tisak
Studio Moderna d.o.o., Zagreb

Naklada
Tiskano u 100 primjeraka.

ISSN: 1334-8302

Tvrdnje i mišljenja u objavljenim radovima izražavaju isključivo stavove i mišljenja autora i ne predstavljaju nužno stavove i mišljenja uredništva i izdavača.

Izdavanje ovog časopisa financirano je novcem dobivenim na natječaju za studentske projekte Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu te sredstvima koja je ustupio Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Redakcija časopisa Pro tempore iskreno zahvaljuje Odsjeku na financijskoj podršci.

Časopis se ne naplaćuje.

Adresa uredništva

Odsjek za povijest
(za: Uredništvo Pro tempore)
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Ivana Lučića 3, 10 000 Zagreb

Kontakt

casopis.protempore@gmail.com

Web-stranica

<https://protempore.ffzg.unizg.hr/>